IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS... CORESPONDENȚA PRIVATĂ ÎN BANATUL SECOLELOR XV-XVII

Livia Magina[*]

Cuvinte cheie: istoria scrisului, corespondență privată, părțile sudice ale Regatul maghiar, perioada medievală

Keywords: history of writing, private correspondence, southern parts of Hungarian kingdom, Middle Age

Si quid vero volueritis, nobis in litteris vestris rescribatis
Iuliana, soția lui Ioan Zalay, 1444, Chery

Dorința de nemurire sau frica de uitare nu este străină nimănui, însă cel care poate scrie își asigură cel puțin o posibilitate în plus de a trăi veșnic. "Viața de apoi" a scrisorilor este aceasta, studiată de istorici, iar corespondenții sunt astfel nemuritori... Cel ce scrie este un creator, iar lumea sa necesită un locuitor, un cititor.

Într-o mare măsură s-a spus că "anii de mijloc" au fost atât de întunecați încât a fost nevoie de un timp îndelungat ca societatea să se limpezească, și mai ales această idee a fost aplicată teritoriului est-european, unde toate fenomenele au fost activate cu întârziere față de centrele cunoscute din vest. Cu atât mai mult când subiectul unei dezbateri este alfabetizarea ori practicarea scrisului, activități care se supun sferei intelectualității și eleganței, a cunoștințelor și bisericii. Istoria scrisului este pentru veacurile XIV-XV, dar și pentru următoarele, un domeniu poliedric, definindu-se adesea prin antonimii de genul efemer-permanent, literat-iliterat, scris-oralitate, eclezi-astic-laic, nobil-nenobil, chiar scris-citit ori latina vs. limba vulgară. Împreună însă formează un întreg.

Magia vorbelor scrise trimise prin curier, la distanță, a transformat pentru totdeauna atitudinea față de ceilalți dar și față de puterea pe care o are cel care scrie în paralel cu a aceluia care poate citi. Prin intermediul cuvintelor trimise la distanță percepția asupra spațiului dar și asupra timpului s-a schimbat. Cu atât mai mult fascinează pe istoricul contemporan documentele ale căror cuvinte nu ar fi trebuit să ajungă a fi văzute niciodată de alți ochi decât ai destinatarului, actele care se constituie în ceea ce numim azi corespondența privată. Fascinația se datorează și numărului scăzut

[*] Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: liviamagina@yahoo.com

a unor astfel de documente, în special provenind din secolele XIV-XV. Corespondența privată are, prin caracterul ei, forța magnetică a secretelor. Alături de celelate tipuri de egodocumente[1], acte testamentare, aflate prin subiectul lor la limita dintre public și privat, jurnale ori memorii, scrisorile care nu au un destinatar oficial ci unul privat, subsumează mai multe nișe de cercetare cum ar fi istoria ideilor, a mentalității, a vieții cotidiene și nu în ultimul rând istoria scrisului. Nu se poate vorbi despre o corespondență privată fără a înțelege modul de răspândire a scrisului în această perioadă în teritoriul de la sud de râul Mureș. Ceea ce astăzi numim în mod obișnuit Banat (zona dintre Mureș, Dunăre Tisa și Carpați), în perioada medievală era parte a regatului maghiar, un spațiu cunoscut sub denumirea de părțile inferioare (*partes inferiores*). În consecință, orice problematică legată de istoria acestui areal interferează cu ceea ce se întâmplă în alte părți ale regatului. Dacă pentru vestul Europei secolele XI și XII au fost denumite de către epistolografi epoca de aur a epistolografiei, datorită numărului din ce în ce mai mare de scrisori dar și datorită cultivării obiceiului de a scrie scrisori[2], pentru teritoriul estic abia în veacurile următoare se poate discuta despre o astfel de practică. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea scrisul încetează să fie un atribut exclusiv al persoanelor ecleziastice, dar nici nu este, încă, un obicei cotidian nici măcar la nivelul nobilimii. Limba latină este folosită nu doar în mediul ecleziastic ori administrativ, ci și în cel al corespondenței particulare, vernaculara aflându-și loc și în acest sector cu precădere de la finalul secolului al XVI-lea. Membri ai unora dintre familiile nobile au deprins cunoștințe de limbă și scris latin în acest veac, și cu mai mare vigoare în veacul următor.[3] Titlul de *magister* ori *literatus* folosite de către diverși nobili indică o diversificare a ariei de aplicare a scrisului.[4] Astfel, scrisul a început să fie folosit nu numai pentru scopuri pragmatice, juridice ori economice bine determinate, ci și în transmiterea unor informații cu caracter personal. Faptul este vizibil dacă verificăm edițiile de documente referitoare la regatul ungar dar și piesele inedite păstrate în arhive, printre care se pot identifica misive trimise/primite de nobilii din teritoriile de la sud de Mureș. Un eșantion de scrisori, cuprinse cronologic între 1379[5] și 1462, este doar un punct de pornire într-un astfel de demers și o încercare de dezvăluire a unei problematici tangențiale vieții private. Se poate observa că în distribuția geografică a scrisului în teritoriul bănățean partea de câmpie, corespunzătoare comitatelor Timiș, Torontal, Arad și Cenad, este mai favorizată în aceste veacuri. Nobilimea de aici

---

[1] Termenul a fost introdus în anii 50 de către Jacque Presser cu referire la aceste genuri de scris: Rudolf Dekker, "Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History," *Memoria y Civilización* 5 (2002): 13–37.

[2] Katherine Kong, *Lettering the self in medieval and Early modern France* Gallica 17 (Woodbridge: D.S.Brewer, 2010), 3.

[3] Zs. Jako, R. Manolescu, *Scrierea latin*ă *în evul mediu* (București: Editura Științifică,1971), 76.

[4] Susana Andea, "De la magister la literatus în scrierea medievală transilvăneană," în Susana Andea, coord, Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, S*cris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII/ Writing and society in Transylvania 13th–17th centuries* (Cluj-Napoca-Gatineau: Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2013), 43.

[5] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (în continuare DL), nr. 47872.

pare să fi fost mai conectată la realitățile scripturistice spre deosebire de nobilimea din partea montană a regiunii. Corespondenții din scrisorile analizate sunt membri ai unor familii nobile care au deținut domenii în Ungaria dar și în partea sud-estică a acesteia. Corespondența între membrii familiei, indiferent în ce epocă, are rolul de a restabili și întări relația dintre aceștia.[6] Corespondența a fost dusă între rude (frați, ginere-socru, cumnați) și chiar între prieteni, de obicei fiind primite/trimise de membri ai unor familii cu statut nobiliar din părțile inferioare. O bună parte dintre scrisori sunt între membrii familiei Himfy, care a avut posesiuni și în comitatul Timiș. Alături de Himfy, se remarcă în privința scrisului nobilii de Remetea, familiile Hagymasi de Beregsău, Doczy, Cerna ori Danch de Macedonia. Cei care au reușit însă să salveze cele mai multe astfel de scrisori au fost membrii familiei Himfy, însă asta nu înseamnă că alte persoane nu au avut o corespondență.

Din punct de vedere istoriografic, au ajuns în circuitul științific o serie de lucrări cu caracter mai mult sau mai puțin general având ca temă istoria scrisului[7] și, parte integrantă, studii al căror subiect este corespondența particulară.[8] În ultimii ani și interesul istoricilor români pentru istoria scrisului descrie o curbă ascendentă însă în mod pregnant pentru corespondența cu caracter administrativ și într-o mai mică măsură pentru corespondența privată.[9] Motivația este una practică, deoarece prin interme-

---

[6] Philip Aries, George Duby, coord., *Istoria vieții private*, vol. 7 (București: Meridiane, 1996), 161.

[7] Din bibliografia foarte bogată, câteva titluri, poate cele mai cunoscute: M.T .Clanchy, *From Memory to written Record. England 1066–1307*, 2nd edition (Oxford, 1993); Anna Adamska, Marco Mostert, eds., *The development of literate mentalities in East Central Europe* (Turnhout, 2004); Roger Chartier, "Practicile scrisului," în Aries, Duby, *Istoria vietii private,* vol. 5 (București: Meridiane, 1995), 136–189; Franz H. Bäuml, "Varieties and Consequences of Medieval Literacy and illiteracy," *Speculum* 55/2 (1980): 237–265*;* Joseph Morsel, "Ce qu'écrire veut dire au Moyen Âge... Observation préliminaires á une étude de la scripturalitée médievale," *Memini. Travaux et documents de la Société des études médiévales du Quebec* 4 (2000): 3–43; Bob Scribner, "Heterodoxy, literacy and print in early German Reformation," în Peter Biller, Anne Hudson, eds., *Heresy and literacy 1000–1530* (Cambridge, 1994); Marco Mostert, "Medieval urban literacy. Questions and possibilities," prezentare la Utrecht, ESG Lunch Seminars, 2011; István György Tóth, *Literacy and written culture in early modern central Europe* (Budapest, 2000), 137; Zsigmond Jakó, Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez (București, 1976); Ibid., "Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală," *Studii și cercetări de istorie* (Cluj, 1956).

[8] James Daybell, *The material letter in Early Modern England. Manuscript letters and the culture and practices of letter-writing 1512–1635* (New-York, 2012); William Merrill Decker, *Epistolary Practices: Letter Writing in America Before Telecommunication*s (1998).

[9] István Hajnal, *Irástörténet az irásbeliség felujulása korából* (Budapest, 1921); Ibid., *L'enseignement de l'écriture aux universities médiévales*, Deuxieme édition (Budapest, 1959); Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (București, 1979); Susana Andea, coord., Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII/ Writing and society in Transylvania 13th–17th centuries* (Cluj-Napoca-Gatineau: Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2013); Cosmin Popa Gorjanu, "Scrisorile private si răspândirea stiintei de carte în mediul nobilimii din Ungaria (secolele XIV-XV)," *Annales Universitatis Apulensis*, *Series Historica* 8 (2004): 19–23; Papp Kinga, "Rolul scrisului în viața vicecancelarului Kálnoki Sámuel," în Susana Andea, Adinel Dincă, eds., *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă* (Cluj-Napoca, 2016), 173–184; Kinga

diul corespondenței administrativ-juridice se poate contura și profilul instituției implicate dar și deoarece numărul scrisorilor emise de către persoane care au deținut funcții în cadrul unei structuri instituționale depășește cu mult pe acela al scrisorilor private. Numărul relativ scăzut al acestora se datorează în primul rând distrugerilor contemporane sub diverse forme, calamități naturale ori incursiuni ale unor oștiri dușmane sau chiar furturi ori distrugeri intenționate. Așa li se întâmplă celor din familia de Araca care, în timp ce asistau la slujbă în biserica familiei (*auditionis missarum ad ecclesiam eorum parochialem*), dușmanii le-au atacat casa, distrugând și toate documentele (*universa literalia eorum*).[10] În vreme ce pentru documentele cu caracter juridic, acte de proprietate ori facilități acordate de către rege, au putut fi solicitate copii deoarece au fost emise de o instituție cu drept de sigiliu, capitlu ori convent, membrii familiei de Araca nu și-au putut niciodată recupera eventualele scrisori personale, în cazul în care le-au avut! Scrisorile personale au fost cel mai adesea îndepărtate din lăzile cu scrisori și datorită informațiilor conjuncturale pe care acestea le oferă dar și în momentul în care pentru destinatar acestea au ajuns să fie doar amintire.

O definire a corespondenței private poate fi făcută prin antonimie cu aceea administrativă. Persoanele care corespondează nu scriu în numele unei instituții chiar dacă dețin o funcție oarecare, subiectul abordat în cadrul scrisorii ține de sfera privată. Diferențele majore dintre corespondența privată și cea oficială sunt date de mai multe aspecte: subiectul scrisorii, intitulația folosită de respondenți, formularistica. Trebuie spus că șabloanele obligatorii ale stilului epistolar introduse în secolul al XVII-lea, având datarea la început, nu sunt încă o caracteristică a epocii, căci datarea se face în tiparul actelor administrative, la final. Obiective imediate în cercetarea începuturilor și evoluției corespondenței private, desigur în accepțiunea secolului XXI, sunt vizibile așadar prin prisma istoriei scrisului, a diplomației și paleografiei: subiectul scrisorii, modalitatea de aranjare în pagină, datarea, semnarea, sigilarea. Dacă scrisul pragmatic este foarte bine structurat astfel încât să îndeplinească toate formulele legale, actele neoficiale păstrează de la acestea o parte din rigorile scrierii, iar o privire în interior încredințează asupra caracterului lor.[11] În general, documentul oficial se adresează atât destinatarului, menționat pe verso, cît și, încă de la început unui al doilea destinatar, un personaj comun: *omnibus Christi fidelibus*, "tuturor credincioșilor întru Hristos", *ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire* "aceste rânduri voim sa ajungă la cunoștința tuturor", *notum facimus quibus expedit universis*, "facem cunoscut tuturor cărora se cuvine". Modul de exprimare într-o astfel de scrisoare administrativă se păstrează riguros și aproape ca în completarea unui formular modern. De altfel, scribii din cancelaria transilvăneană, acolo unde traficul de documente era crescut, au realizat

Papp "En penig vagyok igaz társad míg él" Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése," *Certamen* 1 (2005): 67–80; Cătălina Chelcu, *Cultura scrisă în Moldova în secolul al XVII-lea* (Iași, 2016).

[10] DL 92942. Pasajul în cauză este editat în Adrian Magina, "Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XX (2012): 181.

[11] Charles Bazerman, "Letters and the social grounding of differentiated genres," în David Barton, Nigel Hall, eds., *Letter writing as a social practice (Studies in written language and literacy)*, vol. 9 (Amsterdam-Philadelphia, 2000).

culegeri cu diferite formulări, în funcţie de cazul abordat. Un astfel de document de uz intern, al scribilor și notarilor din interiorul unei cancelarii, se regăsește la Sibiu, realizat în și pentru cancelaria orașului, cu modele în limbile latină, germană și maghiară pentru aproape toate tipurile de documente care ar fi putut fi solicitate: scrisoare de confirmare, scrisoare de donaţie, împuternicire, cereri adresate principelui, jurământ, salv-conduct, chitanţe, scrisori de negoţ, scrisoare de schimb, de confirmare, împărţiri de avere. Asemenea registre erau de folosinţă restrânsă, "formulare" pentru rapiditatea lucrului.[12] În contrapondere, scrisoarea personală este destinată unei singure persoane, specificată clar la locul destinatarului, pe verso: *egregio viro*, X, *domino et fratri nostro*; *magnifice domine relicte*; *nobilibus viris dominis et magistro*.

În ceea ce privește forma exterioară a acestor scrisori se observă că nu se diferențiază de aceea a documentelor cu caracter administrativ. La fel ca și la acestea, suportul de scris este hârtia de dimensiunile 18–20 cm lungime și 4–10 cm lăţime, fără a se putea distinge, în prima fază, dacă tipul scrisorii a avut o oarecare influenţă în mărimea fâșiei de hârtie, s-au folosit în special pentru redactarea documentelor din secolele XIV-XV, având rândurile textului dispuse paralel cu latura lungă a fâșiei. În secolul al XV-lea se pot identifica însă documente redactate pe hârtie de dimensiuni mai generoase, de formă aproape pătrată, cu texte mai lungi, chiar și de 40 de rânduri[13] însă nu este vorba despre corespondenţă privată. În cadrul aceleiași secţiuni a formei externe, corespondența modernă presupune existenaţ unei modalităţi de păstrare a intimităţii scrisorii în cadrul unui plic. Din acest punct de vedere trebuie spus că scrisorile secolelor XV-XVI nu au beneficiat de o astfel de protecţie. Modalitatea uzuală de închidere a scrisorilor a fost prin împăturirea bucăţii de hârtie, de regulă în trei, paralel cu latura scurtă, iar ultima operaţiune a fost sigilarea. Sigiliul inelar a fost folosit în majoritatea cazurilor, imprimat în ceară de culoare albă sau verde[14], de obicei pe verso dar și sub text. O pecete care se evidenţiază este a Iulianei, soţia lui Nicolae Himfy, cu care închidea în 1440 o scrisoare adresată mamei sale, văduva lui Laurenţiu de Thar.[15] Este vorba despre o bijuterie, un inel cu gemă antică, folosit drept sigiliu.

Formule de salut

Documentul pragmatic conţine încă din intitulaţie poziţia socială/ administrativă a expeditorului și denumirea instituţiei ori a persoanei căreia se adresează. La scrisorile personale aceste caracteristici lipsesc, fiind înlocuite de salut și de urările de sănătate. O caracteristică specială a corespondenţei este formula de salut. Pluralul de maiestate nu se regăsește, ci doar pluralul de politețe, *vos, vobis,* fapt vizibil și în terminaţia verbelor: *sciatis, noveritis*, *habetis* etc. Cu toate că subiectul scrisorilor este unul pragmatic, se poate vizualiza relaţia dintre expeditor și destinatar și caracterul actului, oficial sau

[12] Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu. Colecţia de documente medievale, U V, nr. 1736.

[13] DL 43950.

[14] De exemplu DL 54215.

[15] DL 44297.

privat. În niciuna dintre scrisorile identificate de mine adresarea nu este mai intimă decât a lui Ladislau de Kanisza către soția sa, Ana Dragfi, este adevărat însă că în 1524.[16] În spatele apelativelor de *karissima*, *amantassima* ori *generosa ac magnifica domina* sau *consors nostra charissima, salutem ac nostrum sincerum amorem*, se conturează afecțiunea soțului, emoția cu care scrie, se poate percepe dorința de a transmite prin intermediul scrisorii toată afecțiunea pe care Ladislau o poartă soției sale. Adresarea este mai caldă sau mai rezervată în funcție de destinatar ori în funcție de cât este de delicat subiectul. Este adesea salutată și soția, chiar dacă nu ei i se adreasează conținutul. Așa face, ceremonios, în anul 1415, Mihail de Kerekyeghaz: *vel ipso absente nobili domine coniugi eiusdem, nostre karissime*. În ianuarie 1440 George Orbonasz, viitor comite de Timiș, în scrisoarea trimisă lui Frank de Remete, prin care îi cerea acestuia să îi elibereze un iobag, în formula de salut nu este uitată nici doamna casei: *Sanitatem quam a vestram fraternitatem quam a dominam coniuge incessanter audire cupimus de die in diem*.

Urările de sănătate sunt, așa cum menționam, o altă caracteristică a corespondenței private și, de regulă, se pot regăsi la finalul scrisorii. Astfel, Iuliana, soția lui Ioan Zalay, îi ura nașului său, Gașpar de Ocna: *Valete cum Filio Virginis Gloriose!*[17] Urările sunt aproape întotdeauna însoțite de menționarea divinității, exprimând probabil convingerea că lucrurile pozitive se întâmplă doar la intervenția acesteia. La polul opus, Caterina, văduva lui Benedict Debrente, își începea scrisoarea către cei cinci cumnați ai săi fără nicio ceremonie a scrisului*: post grate salutationis eloquia* și încheia în același stil: *In Christo valete*.[18] Subiectul sensibil asupra căruia insista în scrisoare este cel care o determina pe Caterina să fie atât de directă, stilul atât de sec, dar totuși manierat, încât să respecte rigorile impuse de scrierea unei scrisori.

Cine le-a scris?

Limba în care au fost scrise documentele supuse analizei este limba latină, ca de altfel toate actele epocii. Desigur, se poate imagina un scenariu în care expeditorul dictează unui scrib în limba vulgară (maghiară) iar acesta scrie în latină ori, în cazul fericit al unei persoane educate, este posibilă scrierea documentului chiar de către expeditor. Nu putem distinge între pana fină și nobilă care ar fi putut scrie și mâna obosită a vreunui scrib oarecare. Putem presupune că sunt vorbele expeditorilor, ori sunt doar formularea dibace a unui intermediar? Nici de asta nu aș putea fi prea sigură. Dacă oficialii ori deținătorii marilor funcții din regiune dețineau în mod evident o cancelarie plină cu persoane care scriau în locul lor, oare Doroteea, sora lui Ladislau Hagymasi de Beregsău, care îi scria fratelui său în jurul anului 1430 o scrisoare în limba latină, la

[16] Adrian Magina, "Border and periphery. The southern frontier of the medieval kingdom of Hungary between Belgrade and Severin (14th–16th centuries)," *Initial. A review of Medieval Studies* 4 (2016): 162, doc. nr. 9.

[17] Adrian Magina, "Estate and fort Chery in the Middle Age," în Zeno Karl Pinter, Anca Nitoi, eds., *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe* (Sibiu, 2015), 70.

[18] DL 54215.

cine ar fi putut apela? Nu se regăsesc informații privitoare la o cât de măruntă educație a acestei doamne iar povestea din scrisoare suna așa: îl ruga pe fratele ei să îi facă un favor și să își trimită familiarul, pe Nicolae Waryas, să depună plângere la scaunul de judecată. Motivul plângerii era o întâmplare, pare-se frecventă în epocă, dar care este întotdeauna traumatizantă. Doroteea, împreună cu fiica ei, fuseseră atacate de trei nobili în timp ce se aflau pe posesiunea *Morotva* (Serbia de azi, loc. dispărută) și abia au scăpat. După incident, sub imperiul fricii, cele două femei au reușit să reacționeze. Exprimarea din formula de adresare precum și repetițiile inutile din corpul textului trădează drama prin care au trecut. Ca în multe alte cazuri, finalul poveștii poate fi doar parte a unui scenariu... Cred că nu se va putea stabili cine a scris această misivă. Este posibil să fie scrisul uneia dintre cele două doamne, însă, la fel de bine ar putea fi al vreunui scrib improvizat dintre cei care aveau oarecare cunoștințe de scris de pe moșie ori din apropiere. Poate vreun diac care și-a lăsat mediul ecleziastic și și-a canalizat energia și abilitățile în lumea laică. 36 de astfel de dieci pot fi numărați în arealul Banatului de câmpie în documentele care ne stau azi la dispoziție într-o perioadă de 40 de ani în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Redactarea documentelor și studierea artelor liberale au fost principalele materii în activitatea de predare-învățare. Printre învățăceii școlilor capitulare de la Cenad sau Arad, vor fi fost și membrii familiei de Firiteaz, *litteratus/deak* care au reușit să intre în cercul slujbașilor comitatenși, fiind juzi ai nobililor care aveau ca sarcină chestiuni administrative ce presupuneau știința scrisului, plecând de la funcția de procuratori ai membrilor familiilor din zonă. Așadar, un rol important al acestor dieci a fost și acela de avocat, de *procurator*, de a reprezenta în diverse procese, nobili dar și comunități, dar și de a scrie pentru alții atunci când a fost nevoie. Însă doamnele ar fi putut căpăta o oarecare învățătură de carte doar acasă. O întrebare în conexiune directă este aceea dacă semnătura poate fi un indicativ al abilității de a scrie.[19] Numele expeditorului este prezent la finalul scrisorii însă neînsoțit de formula *manu propria,* așa cum apar însoțite, de cele mai multe ori, semnăturile oficialilor.[20]

Ce au scris?

Chiar dacă aceste acte incumbă denumirea de private și m-aș fi așteptat să regăsesc chestiuni legate mai mult de percepția cotidianului, subiectul scrisorilor se încăpățânează să fie tot unul pragmatic. Expeditorii ori destinatarii sunt interesați de starea moșiilor după conflicte, stadiul colectării impozitelor, achizițiile de animale, eliberarea iobagilor fugiți de pe un domeniu pe altul, încredințări de posesiuni. Schimburile epistolare conturează mentalitatea epocii vis-à-vis de subiectele potențial abordabile într-o scrisoare. Astfel, este facil de observat faptul că în grupajul de documente identificate în acest scop, nu se regăsesc subiecte ce țin de viața privată, intimă (amor, neînțelegeri între soți ori în familie). O epistolă dintre acestea ne duce cu gândul la nefericirea de

[19] Tóth, *Literacy and written culture*.

[20] Vezi în acest sens Susana Andea, Avram Andea, Adinel Dincă, *Autographa et signaturae Transilvaniae* (Cluj-Napoca-Gatineau: Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2016).

a trăi la o curte depărtată, aceea a familiei Himfy, din Ersig. Andrei, bucătarul fostului ban și comite de Poszon, așa cum este numit în scrisoare adresantul[21], cel mai probabil Benedict Himfy, expedia în 1379/1380 de la Ersig o scrisoare stăpânului său prin care îl ruga să îl recheme pentru că starea sa de sănătate era precară*: statum meum male habio*. Starea sa era probabil înrăutățită de frigul iernii, alături de boală.[22]

Un schimb de scrisori, deja cunoscut în istoriografie[23], dar care merită a fi reanalizat, este acela din 1375 dintre magistrul Laurenţiu, fiul lui Heem de Prede și soția lui Benedict de Debrente, fost ban, aflată la momentul corespondenței la mânăstire. Veștile erau proaste: pe moșie nu se mai afla nici fân, nici nutreţ *(in vestra possessione neque fenum, neque pabulum habetis)* pentru că slujitorii nu au vrut să cosească *(officiales falcare nolueruni)*. Soldații ce s-au perindat pe acolo au pustiit totul în luptele dintre ei *(exercitus unus contra alium totaliter desolaverunt)*. Casa și curtea erau pustiite (*(vestri domi cum curia totaliter sunt desolati) însă* cei cinci cai erau bine, îi hrănea împreună cu boii săi din nutrețul ei, iar cele nouă butoaie cu vin le luase la el *(novem tunellas vini apud nos habemus)*. Iobagilor însă nu li se mai putea porunci *(cum vestris iobagionibus in tali hora ordinare facere non possumus)* și cereau să plătească în dinari gălețile cu grâne datorate, refuzând să dea darea în natură *(vestri iobagiones petunt vos quod vestros acones cum denariis recipiemus, quia fruges caro venduntur)*. Se poate spune că Laurențiu este de această dată cel care scrie, dată fiind titulatura lui, *magister*. Salutul folosit de Laurențiu este unul cât se poate de obișnuit: *reverendissima salutacione*.

Resursa umană a domeniilor și, în paralel, colectarea dărilor, a suscitat numeroase discuții și procese. Iobagii plecați de pe moșie pot fi aduși înapoi în cazul în care au fugit prin buna înțelegere dintre stăpâni. Se regăsesc în eșantionul folosit câteva scrisori care ilustrează acest fapt. În jurul anului 1415 Mihail, fiul lui Paul de Kerekyeghaz, îi trimitea o scrisoare vecinului său, Ștefan de Remetea, pe care îl numește *frater et amice*. Subiectul scrisorii era unul cât se poate de comun și viza destinul unui iobag care trecuse de pe moșia destinatarului, Șoșdea, pe cea a expeditorului. Mihai, în numele bunei vecinătăți, îl roagă pe Ștefan să se învoiască ca numitul iobag să rămână la el, iar el va fi de acord ca oricând, dacă va fi nevoie, să treacă liberi iobagii pe moșia lui. Un alt vecin al domeniului de la Remetea, George Orbonasz, 30 de ani mai târziu, îl ruga pe Frank de Remete să îi elibereze un iobag: *qua re rogamus per presentes diligenter quomodo quidam iobagio aput v.f. esset detentus,* căci, se motiva George de Orbonasz, "nouă din partea aceea mare prietenie ați demonstrat".[24] Petru, fiul lui Posa de Zer scria

[21] DL 47872.

[22] Scrisoarea a fost datată de către expeditor în ziua Domina Invocavit: 27 februarie 1379 sau 12 februarie 1380.

[23] DL 47943; Bernát Kumurovitz, "I Lajos királyunk 1375. évi Havasföldi hadjárata (és török) háborúja," *Szazadok* 117 (1983): 919–982; *Documenta Romaniae Historica*, Seria C. Transilvania, XIV, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, coord. (București, 2002), 600; Popa Gorjanu, "Scrisorile private," 19–23. Aici se poate regăsi și întreaga poveste a disputei dintre cele două rude.

[24] DL 48205.

fratelui său, Ștefan, că un iobag a plecat cu darea sa. Rugămintea lui Petru era aceea de a-i fi redat iobagul.[25]

Frica față de atacurile turcilor este o constantă la începutul secolului al XV-lea în această regiune, observabilă nu numai în scrisorile private ci și cele administrative. Războaiele au afectat în special zona sudică a regatului, și deci și posesiunile nobililor de aici. În viața populației multe lucruri s-au schimbat. Femeile, văduve ori pur și simplu rămase acasă, continuă să administreze cât se poate de bine aceste domenii. Din cauza atacurilor turcilor, lucrurile de uz cotidian au fost primele care s-au risipit. La 1440, Iuliana, văduva lui Nicolae Himfy, aflată în Gyor, trimitea surorii sale o scrisoare[26] în care se plângea tocmai de acest lucru: *scire vobis omnia nostra bona per turcos dissipasse et anichilasse*. Moartea soțului fusese pentru Iuliana o lovitură în plus, agravându-i astfel situația materială: *itaque tam per mortem viri quam etiam niminiam miseriam aggravatus*. Ca urmare, îi cerea surorii sale să o ajute împrumutându-i o rochie de bumbac pentru fiica sa, pentru a putea participa la un eveniment.

Se pot include în genul corespondență privată și scrisori aflate la limita dintre privat și oficial, datorită faptului că expeditorul/ destinatarul este o persoană care deține o funcție administrativă. Ioan Orszagh de Guth, *iudex Comanorum regalium*, îi scria în anul 1431 lui Nicolae Himfy cu rugămintea de a soluționa situația iobagului George, fiul lui Dragamer, restituindu-i stupii și grânele.[27] În aceeași situație este și scrisoarea Iulianei, văduva aceluiași Nicolae Himfy de Ersig. Din cauza vremurilor și a amenințării tot mai virulente a turcilor, *istis temporibus in multis sumus erroribus per sevissimos Turkones et possessiones nostras vix possumus regere et custodire,* femeia se vede pusă în situația de a renunța la o posesiune. Așadar, cu toate că nu era o posesiune depărtată de reședința sa de la Cuiești (azi Bocșa, jud. Caraș-Severin), și nici nu solicita un efort de întreținere prea mare, în 9 aprilie 1442, văduva se hotăra să lase în grija lui Ioan Korogy și a oficialilor din Chery, posesiunea sa, *Bosilofalva*, din vecinătatea Dubozului, comitatul Timiș.[28] Timp de cinci ani din momentul scrierii documentului, cei din Chery puteau dispune de pământurile sale.

O altă situație, o altă doamnă. Margareta, soția lui Mihail Doczy, avea în proprietate la 1444 posesiunea Novo Miloševo (Serbia de azi). Destinatarul scrisorii sale din acel era întreaga comunitate, cerând iobagilor sa nu plece de moșia sa, cu promisiunea că li se vor toate daunele făcute de vecini.[29] Katerina, văduva lui Benedict de Debrente, se afla în 1422 în situația de a apăra securitatea financiară a fiilor ei, astfel că, printr-o scrisoare îi anunța pe frații soțului ei că a hotărât să nu intervină asupra averii (probabil care le revenea copiilor săi din averea tatălui lor) atâta vreme cât aceștia erau încă

[25] Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (în continuare *Temes*), O. Tivadar, ed., (Pozsony, 1896).

[26] DL 44297.

[27] DL 55099.

[28] Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetehez*, vol. II, 1430–1470, Ediție, note și comentarii/ Magyarázó jegyzetekkel kiadta Livia Magina, Adrian Magina (Cluj-Napoca:Mega, 2014), doc. 96.

[29] Ibid., doc. 106.

minori, *sed sunt in annis indiscretionis*.[30] Poate cea mai disperată voce dintre acelea ale expeditorilor este a Iulianei, soția lui Ioan Zalay. Scrisoarea ei din 1444 către camerarul Camerei de sare a Transilvaniei dă la iveală informații neașteptate.[31] Povestea vieții Iulianei s-a schimbat în acel an: soțul ei, Ioan Zalay, fusese înlăturat din funcția de castelan al castelului Chery, iar starea de sărăcie în care se aflau era de neimaginat, *magna paupertate manemus*. Astfel, îl ruga pe ruda sa, *compatribus*, Gaspar de Ocna Sibiului, *propter amorem Christi*, să îi acorde *subsidii salium*. Nu cunoaștem consecința scrisorii Iulianei, însă pare să fi fost o femeie abilă sau, forțată de împrejurări, a acționat în consecință, căci în 1453 Iuliana primea două scrisori de la vicecomitele de Timiș și Caraș, Ladislau Pochay prin care i se cerea să nu mai rețină grânele unui iobag ce se stabilise pe domeniul Unip, și care aparținea soacrei sale, văduva lui Luca Danfy.[32]

În 12 iulie 1444 Bassy/Basilius, fiul lui Him, îi trimitea o scrisoare amicului său, Mihail Doczi[33] cu o interesantă urare de sănătate: *Scire damus v.f. quod Dei adiuvante sumpmus cum f.v. in bona sanitate. Cuius quidem sanitatem et beneficium a v.f. instanter audire desideramus.* Rugămintea lui Bassy, aflat la Debrente, în comitatul Veszprem, departe spre vest, era ca Doczi să-i transmită starea proprietăților și a lucrurilor sale aflate pe posesiunile sale din părțile inferioare și să le apere cum știe mai bine. Neliniștea sa nu era nefondată, căci întregul regat se pregătea de o nouă confruntare cu otomanii. Nu se poate cunoaște dacă acesta este motivul pentru care Bassy amână orice fel de explicații, ori nu era cazul să le spună prin intermediul scrisului, însă ultima afirmație din scrisoare lasă deschisă chestiunea: *Cetera lator dicet*, urmând ca alte lucruri să fie discutate cu mesagerul. O săptămână mai târziu, în 18 iulie, Basilius îi solicita același lucru și Ioan Zalay, castelanul de Chery.[34]

Un alt subiect de corespondență a fost și acela al împrumuturilor, al ajutorării. *În jurul anului 1400* Nicolae, fiul lui Petru Danch de Macedonia îi scria surorii sale, Katherina. Aceasta era soția lui Ștefan, fiul lui Petru de Remetea. *Domina et soror nostra generosa*, scria Nicolae, solicitându-i ajutor cu niște lemn pentru renovarea castelului său. *În pledoaria sa pentru a fi împrumutat*, își cerea scuze că nu a putut s-o viziteze: *vestram fraternitatem non visitassem sed quia non potui facere, nobis non inponatis in culpa.*[35] De la Banmonostor în 1416, Sebastian de Firiteaz îi scria lui Blasiu Oros de Seryen că îi va trimite printr-un familiar al său, *fără întârziere*, calul cerut. În schimb, Blasiu urma să îi trimită un cal turcesc sau unguresc. Sebastian de Firiteaz, departe fiind de casă, îl ruga pe Orros de Seryen să îl informeze și asupra stării posesiunilor sale, dacă mai sunt locuite ori ba. Expeditorul mai cerea ca prin acel familiar trimis cu

[30] DL 54215.

[31] Magina, "Estate and fort Chery," 70.

[32] Pesty, *Diplome*, doc. 227.

[33] Familiar al lui Francisc de Talloczi, comite de Caras. În același an, Ioan de Hunedoara îl recomanda pe Doczy lui Orrus de Seryen, vicecomitele comitatului Cenad, ca fiind omul său de încredere: *cuius dictis et relationibus nostri pro parte hac vice referendum credulitatis fidem adhibere debeatis,* Ibid., doc. 115.

[34] Magina, "Estate and fort Chery," 69–70.

[35] *Temes*, doc. 181.

calul, Orros de Seryen să îi trimită și bani de cheltuială.[36] *În același tipar se înscrie și scrisoarea lui Petru Pony, din 1446 către Iacob de Dudești, socrul său. Petru îi trimitea* 32 de florini de aur din care de jumătate socrul său era sfătuit să cumpere vite[37]. Și Mihail de Cerna, castelan de Severin, îi cerea lui Ioan literatul de Firiteaz să dea 8 florini de aur Capitlului bisericii din Arad, *quum in domo nostra propria quas expensas habemus*.[38]

Legăturile de familie se pot întrezări în unele cazuri tocmai prin subiectul scrisorilor. Intervenția mai marilor zilei pentru familiarii ori rudele lor nu sunt chestiuni neobișnuite, dimpotrivă. Cu cât mai înaltă a fost funcția deținută de un membru al vreunei familii, cu atât mai numeroase trebuie să fi fost solicitările de a interveni pe lângă comite, ban ori rege. O astfel de solicitare îi adresa în 1429 Ana, soția lui Emeric, fiul lui Ștefan de Remetea, rudei sale, Benedict. Îl ruga pe acesta să intervină pe lângă rege pentru soțul ei, să nu-l uite.[39] Tot o solicitare de intervenție regăsim și în scrisoarea lui Petru, fiul lui Nicolae de Derechke, vicecomitele de Timiș. Îi scria nobilului Ștefan, fiul lui Petru de Ersig, să intervină într-un caz de omucidere, precizând că și lui i-a fost adresată această rugăminte de către Ladislau de Buren, iobagul comitelui Pipo de Ozora.[40] *Între* subiectele scrisorilor se regăsește *și* una mai puțin întâlnită în documente, dar deloc neobișnuită, care poate fi un indicator al relației dintre viceban și castelan[41]: Bassy Himfy îi cerea lui Ioan Zalay, castelan de Chery sa găsească pe domeniul său câteva păsări de pradă bune (*bonos accepitros*), cel mai probabil pentru vânătoare, o îndeletnicire comună mai tuturor membrilor elitei.

Probabil că mulți dintre membrii elitei nobiliare au deținut instrumente de scris pentru uz personal. Informații despre acestea lipsesc pentru zona sau epoca discutată. În mod cert un asemenea instrumentar trebuie să fi existat, cel puțin în familiile care cochetau cu știința de carte. Exemple târzii provin din Transilvania, cum e cazul lui Francisc Măcicaș de Sânmartin, comite de Alba din 1627, care, în inventarul său alcătuit în 1634, menționa "o casetă pentru tocuri de scris" în care erau scrisori și condici și o altă cutie pentru acte în care păstra scrisori.[42]

---

[36] Ibid., doc. 321.

[37] Pesty, *Diplome*, doc. 141.

[38] Ibid., doc. 185.

[39] *Temes*, doc. 411.

[40] Ibid., doc. 271.

[41] DL 44373, 18 iulie 1444, original, hârtie, pecete de închidere pe verso editat în Magina, "Estate and fort Chery," 69–70. Basy Himfy îi scrie lui Ioan Zalay, castelan de Chery, să aibă grijă de bunurile sale din Părțile Inferioare ale regatului și să îi găsească câteva păsări de pradă bune pentru vânătoare. *Nobiles vir, frater ac amice noster honorande. Petimus eundem vestram fraternitatem, quod cum bona nostra ibi in partibus inferioris existentia, qualiter cum bona nostra melius facere poteritis, taliter faciatis nobis cum, quod et nos valeamus vestram fraternitatem regratiare, quia sciatis frater noster carissime, quod Dei advivante et nos voluimus in brevis temporibus circha vestram fraternitatem interesse. Et etiam petimus vestram fraternitatem, quod nobis bonos accepitros ac missos inveniatis, si frater noster esse velitis. Ex castro Debrenthe, sabbato proximo ante festum Elye profethe, anno etc. XLIII0 quarto. Basy, filium Hym de Debrenthe Destinar: Nobili viro Johanne de Zalay, castellano de Cheri, fratri nostro carissimo*.

[42] A. Magina, "Inventarul averii unui nobil transilvănean din secolul al XVII-lea," în D. D. Iacob, ed.,

Curierii

Pentru secolele XIV-XV istoria scrisorilor nu se leagă de o istorie a unei instituții intermediare, cum ar fi aceea a poștei, deoarece un asemenea serviciu își are începuturile mult mai târziu. Totuși, este posibilă perceperea în corepondența medievală și premodernă a trei voci, și nu două: expeditor, destinatar și curier. Acest al treilea participant al lanțului comunicării, camuflat tocmai de către documentul scris, este parte integrantă a scrisorii, uneori el însuși scrisoare, una vie. Informațiile lui, imperceptibile pentru noi, completează, întăresc pe cele comunicate în scris. O mențiune des întâlnită în documente, mai ales în cele cu caracter oficial, și care aduce informații în argumentarea oralității dar și a parcursului scrisorilor, *presentibus perlectis, exhibenti restitutis* "după citirea scrisorii de față, să o restituiți celui care a înfățișat-o", mă determină să adaug la această discuție problematica curierilor. Corespondenții au folosit curieri pentru ca scrisorile să ajungă dintr-un loc în altul în timp util iar informațiile în siguranță. Ei au jucat un rol important, având sarcina, în afara de purtarea scrisorilor, și pe acela de a purta scrisori în propria memorie, informații pe care hârtia le-ar fi putut trăda. Curierii au putut furniza informații suplimentare față de cele din actul scris datorate experienței lor personale. Insecuritatea cuvântului scris trimis la distanță este cea care motivează dublarea scrisului cu informațiile orale oferite de către curier. Un nume al unui curier, servitorul stăpânului său și nu curier de meserie, a trecut testul timpului. Thoma Debrente, abatele mânăstirii Sfântul Martin din Pannonhalma, îi trimitea în decembrie 1450 din Cenad o scrisoare soției lui Emeric de Remete, cumnata sa, văduvă la momentul respectiv. Misiva nu are un subiect concret, ci oferă altă informație, mult mai valoroasă pentru noi. Thoma îi spunea soției lui Emeric să creadă ceea ce va spune cel care aduce scrisoarea, căci Paul Erdeli era servitorul său și avea încredere în el[43]: *Egregie domina, glos nostra carissima. Hunc nobilem Paulum Erdely, famulum nostrum, in certis factis nostris ad vos duximus destinandum, cui in dicendis creditis fidem relatis adhibere. Ex Chanadino, secundo die festi beati Thome martiris, anno Domini etc.L^{mo}. Thomas de Debrente, gubernator abbatie Sancti Martini, sacri montis Pannonie*. Această situație demonstrează că, probabil în multe alte cazuri, scrisoarea reprezenta doar o parte a subiectului, iar restul urma să fie spus prin viu grai de către mesager. Care să fi fost secretul atât de bine păzit? Regăsim în astfel de cazuri împletirea dintre oralitate și scris dar și evidențierea unei anumite doze de neîncredere în actul scris. Desigur există mai multe motivații ale neîncrederii, în funcție de subiectul care trebuia purtat de hârtie și care, atribut important al corespondenței, nu trebuia văzut de ochi străini. Vorba nu avea repercusiuni pe viitor, ci doar efecte imediate. Alte scrisori păstrează într-un mod mai discret prezența curierului ca liant între expeditor și destinatar, evidențiată prin propoziții de felul: *Cetera presentium exbitor* sau *Cetera lator dicet*.

Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI-XIX (Iași, 2015), 89.

[43] DL 44589.

Concluzii

Cercetarea corespondenței private a nobilimii bănățene din secolele XIV-XV conduce, cel puțin în stadiul actual, la conturarea câtorva concluzii: 1. ne putem imagina fluxul consistent de scrisori și de informație, și deci folosirea scrisului la o scară mult mai largă decât s-a opinat pe domeniul nobiliar; 2. obiectul corespondenței este încă de factură pragmatică: probleme imediate privitoare la starea domeniilor, la adunarea dărilor, împrumuturi (în bani ori animale), solicitări privind intervenții pe lângă alte persoane; 3. scrisorile erau de obicei trimise prin intermediul unui familiar sau a unui om de încredere care urma să și certifice conținutul, eventual să-l detalieze; 4. în subsidiar aceste scrisori reflectă relațiile dintre membrii familiei dar și situația politică a momentului, starea armatelor ori consecințe ale războaielor asupra individului; 5. cu toate că impresia generală este că în majoritate scriu/ transmit bărbații, se evidențiază constant și prezența feminină, spre diferență de actele oficiale în care reprezentatele sexului frumos se aud destul de puțin.

Corespondența privată din secolele XIV-XV așa cum se poate identifica în teritoriul de la sud de Mureș, reprezintă, în cadrul evoluției scrisului și alfabetizării, un pas semnificativ de vizualizat, contribuind la schimbarea opiniei asupra răspândirii științei scrisului precum și la schimbul de informații în formulă scrisă în paralel cu aceea orală.

IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS... PRIVATE CORRESPONDENCE WITHIN THE SOUTHERN PARTS OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

Abstract

The private correspondence is a niche less exploited by the historians within the writing process considered a mean of communication. This way to communicate at a certain distance offers, in contrast with the administrative papers, both an idea concerning the writing spread and development, and the mentality in relation with the written document. During the 14th–15th centuries the letters circulated in the Banat by messengers; rarely the mailed subject exceeded the pragmatic limit of data on estates, human resource or difficulties the battle with the Turks caused. I have tried to include here answers to more different questions in order to find out the multiple aspects of private correspondence: who wrote the letter, the subjects of the letters, the elements that make the difference between a private writing and an institutionalized one.